

Марія ФЕДУРКО
(Дрогобич)

ПРОБЛЕМА МОВНОГО ВІДСТУПНИЦТВА В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА

УДК 811.161.2'27:821.161.2.09(092)

А знаєте ви, що за сила
в тій мові...?
І. Франко. Асиміляторам

У статті висвітлено увагу І. Франка до питання про зв'язок мови і мислення, духовного світу індивіда і нації загалом. Охарактеризовано основні позиції статті «Двоязичність і дволичність», у якій доведено, що духовний розвиток людини і нації загалом закономірно пов'язаний із розвитком рідної мови, а відступ від рідної мови є потужним чинником психологічної деструкції і людини, і суспільства; засуджено подвійні моральні стандарти тогочасних діячів, які, вважаючи себе українськими патріотами, залишалися малоросами. Руйнівний вплив мовного відступництва («язикового роздвоєння») на свідомість тогочасного галицького суспільства проілюстровано на прикладах життя і творчості Івана Наумовича та Івана Гушалевича.

Ключові слова: зв'язок мови і мислення, рідна мова, мовна свідомість, мовне відступництво.

Знову й знову осмислюючи творчий доробок Івана Франка – однієї з найгеніальніших постатей національної культури – по-новому осягаємо й різноаспектність інтелектуально-мистецького обдарування, і широту наукових пошуків: поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик, філософ, політолог, збирач і дослідник текстів апокрифічної літератури; знавець і поціновувач усної народної творчості... Особлива царина зацікавлень нашого видатного співвітчизника – мовознавство.

Традиції сучасного українського лінгвофранкознавства сформовано в працях І. І. Ковалика, З. Т. Франко, Т. І. Панько, І. М. Кочан, О. А. Сербенської, Я. П. Яремка та ін. У їхніх дослідженнях стверджено, що Івана Франка цікавили питання про сутність мовознавства як науки («що се за наука, яке її значення в ряду других, яка її зв'язь з нашим життям і його

інтересами»¹ [т. 43, с. 367]), про сутність людської мови, її походження та роль у житті й поступі суспільства (це «скарбівня людських досвідів, спостережень, поглядів і чуття, людської цивілізації» [т. 3, с. 87], без неї «нема нації, нема цивілізації, нема справжніх ідеалів» [4, с. 165], «первісною мовою чоловіка були т. зв. «звуки природні» (Naturlaute), котрі прямо виражали враження чоловіка і звичайно наслідували звуки самої природи, голоси звірів і т. д.» [т. 26, с. 123]); про форми буття мови та взаємини літературної мови й діалектів («кожна літературна мова доти жива і здібна до життя», доки, серед іншого, «має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору» [т. 37, с. 207]); про закономірності розбудови мови («мова росте елементарно, разом з духом народу» [т. 37, с. 246]); про її значення для розвитку мислення та пам'яті, про вияв атропоморфізму в сучасній структурі мови (учений «розглядав мову в тісному зв'язку з мисленням, духовним світом людини, вважав мову динамічною дійовою силою, здатною стимулювати процес пізнання дійсності, бути могутнім засобом її інтерпретації [2, с. 29]). Коло інтересів Франка-мовознавця і коло тих лінгвістичних питань, які він висвітлював у своїх працях, дало підстави дослідниці проблеми «Мова і нація в естетичній концепції Івана Франка» Т. І. Панько для такого узагальнення: «Мова для І. Франка – таке універсальне явище, що не вкладається в рамки якоїсь однієї науки. Її історія – це історія людини й історія народу, її онтологія і структура – результат взаємодії всіх фізичних і антропологічних наук, її функціонування – явище суспільного, а багато в чому і політичного характеру, прояв етнічного характеру і результат психодидактики» [1, с. 53].

Мета нашої розвідки – окреслити засвідчене у працях І. Франка розуміння проблеми зв'язку мови і духовного світу кожного конкретного індивіда і нації загалом – проблеми, що, започаткована в працях В. фон Гумбольдта та О. О. Потебні, визначає вектори сучасних наукових пошуків, і не тільки в ділянці мовознавства. Варто наголосити, що в працях І. Франка концепція лінгвоментальності не вивершена, однак численні, хоч і розрізнені тези про вияв національної специфіки в мовно-мисленнєвих процесах надзвичайно актуальна й сьогодні.

Поза сумнівом, одне з найвагоміших у контексті окресленої проблеми – це міркування про зв'язок мови й мислення, мови та духовного розвитку народу й кожного з його представників. Зауважимо тут, що питання «мова та мислення» І. Франко розглядає в двох аспектах: а) стосовно участі мови в процесах пізнання дійсності; б) стосовно

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. К.: Наукова думка, 1976–1986. Покликаючись на це видання, в дужках вказуємо том та сторінку.

ролі мови в образно-художньому відтворенні дійсності. Мова для Івана Франка в першому аспекті – не тільки засіб передавання думки; це передусім спосіб і засіб її творення, імпульс, що пробуджує у співбесідників (чи письменника й читача) близькі думки (змисли) щодо певного предмета [т. 31, с. 71]. Думки матеріалізуються в мові, а мова, зокрема «бесіда» сприяє розвитку мислення: «бесіда звільня причинилася до розвитку мислення, пам'яті і взагалі найвищих духовних способностей чоловіка ...» [т. 45, с. 105].

Слово, за Франком, хоч і «являється тільки виразом думки», усе-таки залишається провідним засобом перетворення вражень у предмет нашого пізнання. Саме участь слова, мови у процесах пізнання уможливили формування й розвиток свідомості людини. Спочатку слова мали тільки конкретне значення, виражали конкретні поняття, проте з часом, з розвитком людини і людського суспільства вони стають основою для створення узагальнень, абстрактних понять: «чимдалі й слова стали незалежні від предметів, котрі первісне означали, і почали уживатися до означування чимраз загальніших понять» [т. 45, с. 105]). Мовномисленнєва діяльність – не спрощена фіксація певних фрагментів довкілля, а результат осягнення їхніх характерологічних ознак, і цей пізнавальний процес відображає психологічну сутність мовця й водночас зумовлений нею (див. фрагмент Франкової статті «Огляд української літератури 1906 р.», де йдеться про спробу Лесі Українки «дати нам у своїм оповіданню старого якута ... зразок психології зовсім нецивілізованого чоловіка, у якого сувора північна природа поклала нестерту печать не тільки на зверхне життя, але також на спосіб думання і на мову, яка, наприклад, не знає такого слова, як «воля» [т. 4, с. 174]). Не випадково й авторські міркування у статті «Двоязичність і дволичність» розпочинаються тезою про психічну опосередкованість зв'язку мови й мислення, про недостатньо на той час обґрунтований зв'язок «людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо р і д н о ю м о в о ю» [т. 4, с. 265].

Духовний розвиток кожної людини і нації загалом Каменярь закономірно пов'язує з розвитком рідної мови: «Гаряча і непохитна любов до рідної мови і до рідного народу» є «доконче потрібний баласт», без якого неможливо вибрати правильний курс у широкому життєвському морі. У праці «Михайло П[етрович] Старицький» І. Франко наголошує: «Найцінніше і найкраще в кожному чоловіці, а тим більше в письменнику, се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіма його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність

людини, згідно і письменника. До таких прикмет, що відповідають складові душі письменника, належить і мова. Здається, мова се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова» [т. 33, с. 276].

Розмірковуючи над темою відступництва від рідної мови, І. Франко акцентує й на відповідальності влади («Хто хоче справді давати іншим можливість культурного життя, той не буде у себе дома відгороджувати 25 мільйонів людей непролазним муром, яким є рідна мова» [4, с. 278]), і на подвійних моральних стандартах своїх сучасників, які, вважаючи себе українськими патріотами, залишалися малоросами. Авторитарна доктрина, за Франком, мала незначний опір в Україні «не тому лише, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головне тому, що велика частина світлих українців, вихованих в тих самих ідеях авторитарного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його» [т. 45, с. 402].

Дуже боліло Франкові, що частина тогочасної української інтелігенції підтримувала думку про меншовартість українського слова й тим сприяла утвердженню великодержавного шовінізму – чи то російського, чи польського: «На ковані слова, провінціалізми та неологізми д. Старицького нарікають звичайно ті, які або раді би звузити обсяг укр[аїнського] письменства до рамок «домашнього обихода і яким укр[аїнська] мова видається а priori непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин, або ж се мимрять ті, які ... без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби і т. ін.», – зазначав він у вже згадуваній статті про М. Старицького [т. 33, с. 278]. Опонуючи цій позиції, він наголошував на багатстві рідної мови, на її «можності» все ословити й зробити відповідним духові й думці: «Голос могутньої пристрасті, гіркої насміху, гризкої іронії, легкої конверзації, тихих пестошів, відгуки найделікатніших рухів людської душі – все те знаходить у нашій мові влучний і повноважний вираз» [4, с. 154]. Пор. також концептуальний розвиток цієї позиції в похвальній рецензії на працю О. Колесси «*Ukrainska rytmika ludowa w poezjach Bogdana Zaleskiego*»: «Цінна праця д-ра Колесси повинна би бути невеличким memento і для ширшої польської громади, що українська мова і пісня не така-то вже бідна, коли один із найбільших польських поетів не тільки вважав можливим користуватися її скарбами в такій мірі, але, власне, тим позичкам, а не провідним ідеям своєї землі, головню завдячує свою чародійну силу» [т. 33, с. 101].

Про вплив рідної мови на психічний стан людини, на її духовний розвій найчіткіше висловився Іван Франко у праці «Двоязичність і дволичність». Послідовність, якої у висловленні цього питання неухильно дотримувався письменник, Я. П. Яремко окреслив так: «Учений ніколи не герметизував будь-яку проблему, зокрема мовну, в її іманентному стані – «тільки в самій собі і для себе» [5, с. 125]. У своїх стильово і жанрово різноманітних творах Франко постійно наголошував на тому, «як багато важить слово», як важливо його плекати, щоб воно могло «здобувати нові поля невідомих досі понять».

На перших сторінках згаданої статті автор запитує у себе і в читача: «Що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді заміняти її на всяку іншу?». Категорично заперечуючи спрощене розуміння того, що це «тільки спосіб комунікації людей з людьми», він стверджує: «ти не маєш до вибору; у якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінятися з ким іншим своєю шкірою». І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна» [4, с. 265]. Отже, відмова від рідної мови призводить до духовного спотворення – цей висновок І. Франко екстраполює на мовну особистість Миколи Гоголя: «заворот голови» на висотах артизму, «внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок в дебрі містицизму» стали можливими насамперед через «відчуження геніального українця від рідної мови» [4, с. 265].

Серед Франкових сучасників було немало таких, «що могли б були зробитися позиточними діячами на рідній ниві», людей талановитих і працюючих, але які перейнялися нещасною манією – міняти свою рідну мову на чужу – і «раптом робилися мов духово в часті спаралізовані, тратили живе чуття до живих потреб рідного народу і вимог сучасності, забивалися в мертву і навіть науково безплідну старовину ..., або ж марнували свій талант ..., або кидали рідний край і йшли туди, де їхнє внутрішнє роздвоєння хоч по часті могло бути коли не усунене, то заглушене ...» [4, с. 266]. Заглушене, гадаємо, для них самих, для їхнього власного сумління, щоб не пекло, не гризло, не мучило.

Актуальне для тогочасного галицького суспільного життя московфілство – один із виявів такого роздвоєння, який мав «метою умертвити живого духа та живий національний рух серед нашого народу» [т. 35, с. 8]. Із питання політичного воно зробилося «питанням етичним» [4, с. 263]. Автор ілюструє цю метаморфозу на прикладі життя одного з галицьких московфілів Івана Наумовича: «языкове» роздвоєння Наумовича (для простого люду писав чистою народною мовою, а в

писаннях про «вищі справи» й навіть у приватних листах уживав язичія) фатально позначилося і на його літературній праці, і на вчинках (неодноразово зрікався своїх слів; не був лояльним у ставленні до селян; дбав передусім про власну користь), і на життєвій долі: «відкликав свої голосні заяви про свою вірність унії – і прийняв православіє, потім відкликав «австрійське горожанство і перенісся до Москви», та, розчарувавшись у мріях про московський рай, «відкликав усе своє життя – зажив отруту» [4, с. 277].

Учений не відступає від цього критерію і в оцінюванні доробку Івана Гушалевича – галицького поета «москвофільського напрямку», який писав переважно «язичієм». Його лукаве («дивне») москвофільство полягало «на систематичнім обдурюванні москаля». «Нещире й неморальне в своїй основі», воно «тягло за собою дволичність і в інших відносинах»: «Той самий Гушалевич, що бажає якнайшвидше увільнити себе і свій край з-під власті Австрії, не перестає проповідувати вірності та послуху для австрійського царя; той самий соловій, що вважає поляків відвічними найстрашнішими ворогами Русі, преспокійно пише оду на роковини Собеського і виявляє в ній жаль *rodaków* за великим королем» [т. 33, с. 71]. На думку автора статті, тільки ті твори Гушалевича заслуговують на увагу, у яких «його риторикою кермує рідна мова» [т. 33, с. 72]. Розрив з нею став «смертельним засудом для поета», бо спроба вийти за межі «говору пастухів» (тобто народної мови) «на широке «общерусское» поле спричинилася до того, що «з-під його пера летиться рідка, тягуча смола, в якій нема не то поезії, але часто ніякого смислу»; «рівночасно з тим він калічить свою душу» [т. 33, с. 72–73]. На підставі досвіду Гушалевича І. Франко застерігає молодих «москаликів-соколиків»: хто «викидає зі свого човна той перший фундаментальний баяст – рідну мову, помалу позбувається й чисто формальних прикмет душі і сумління, доходить при живому тілі до повної моральної гнилизни» [т. 33, с. 73]; перетворюється в людину з абстрактною, безтільною голою душею [т. 33, с. 29]. Та найфатальніше, що такі діячі згубно впливали на свідомість усієї галицької суспільності, а врешті спричинилися до «здичіння та розпиячення селянства», «пропущення без уваги усіх державних змін», цілковитої невідповідності народних мас до конституції, безмірного зростання «сервілізму та чинопочитання серед інтелігенції, якими вона щосили старалася зарадувати й народні маси», і, нарешті, «повної духової безплідності інтелігенції» [т. 37, с. 80].

Їхніми антиподами є ті з представників інтелігенції, які щиро дбали про розвиток рідної мови й рідної культури. Зокрема, Володимир Самійленко – письменник, що «ясно, погідно ... йде своєю рівною

дорогою»; «його літературна робота все однаково повільна, однаково солідна, зріло обдумана і обшліфована» [т. 37, с. 200]. У тексті статті про поета відзначено: основний духовний стрижень, що допомагає йому бути таким принципово послідовним у житті і творчості – це мова: «Від першого свого виступу на літературнім полі він послуговується мовою чистою, ясною, наскрізь народною і при тім наскрізь інтелігентною. Він не украшує і не насилує її, вона ллється у нього, як природне джерело. Він не афектує мужицького говору, не послуговує для декорації стилю мужицькими приказками, а говорить попросту як інтелігент до інтелігента, певний, що засіб його рідної мови без ніяких натягань вистарчить йому до висловлення всіх ідей і всіх поривів душі» [т. 37, с. 204]. Праця таких сподвижників (до них І. Франко зараховує й себе, хоч у його житті теж був період захоплення москвофільськими ідеями): «шлях Франка “до себе” був непростим, суперечливим» [5, с. 126]) не минає марно, вона благодатно впливає «на зміну духового стану, настрою й успокійлення цілого народу», підносить його на вищий щабель розвитку духу й думки: «І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить багатством, красою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Руси..., коли воно здобуває собі, а разом з тим і цілій нації право горожанства серед цивілізованих народів, то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилиний і нетривкий витвір людського духу, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку» [т. 41, с. 527–528].

Міркування Івана Франка про роль рідної мови в розвитку духовності й моральності людини і нації, в їхньому інтелектуальному поступі засвідчує його значущість для вивчення феномена людської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панько Т. І. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. Львів: Світ, 1992. 192 с.
2. Сербенська О. А. Мовний світ Івана Франка (Статті, роздуми, матеріали). Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 372 с.
3. Франко І. Зібрання творів : У 50 т. Київ : Наукова думка, 1976-1986.
4. Франко І. Я. Мозаїка : Із творів, що не увійшли до Зібр. тв. у 50 т.; Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. Львів : Каменярь, 2001. 434 с.
5. Яремко Я. Сучасна політична термінологія : на перетині когніції та комунікації. Дрогобич : Посвіт, 2015. 436 с.

Mariia FEDURKO
(Drohobych)

THE PROBLEM OF LANGUAGE APOSTASY IN IVAN FRANKO'S EVALUATION

The article highlights I. Franko's attention to the issue of the relation between language and thinking, the spiritual world of an individual and the nation. The main positions of the article "Bilingualism and Duality" are described. In the aforementioned article it is proved that the spiritual development of every person and nation in general is naturally associated with the development of the native language, and the retreat from the native language is a powerful factor in the psychological destruction of both a man and society; it is also convicted double moral standards of those who, at the time, considering themselves Ukrainian patriots, remained Little Russians. The devastating effect of linguistic apostasy ("language split") on the consciousness of that time Galician society is illustrated by examples of the life and work of Ivan Naumovych and Ivan Gushalevych.

Keywords: connection between language and thinking, native language, language consciousness, language apostasy.